

підзаголовки, обсяг, наклад, періодичність, дати виходу чисел, склад редакції та її адресу тощо. Іноді огляд того чи іншого періодичного видання зводився лише до достатньо емоційної оцінки автора (наприклад: Киянин про «Гарт» і «Молодняк» (1928. — Ч. 2. — С. 29). Частина бібліографічних публікацій були розлогішими і містили порівняльну характеристику декількох видань одного спрямування (Херсонєць «Де-що про «товсті» журнали»; Киянин «Огляд українських журналів р. 1927»).

Насамперед увагу авторів «СВ» привертало *студентські* видання, яких у бібліографічних матеріалах оглянуто 24. Цікавилася редакція і *фаховими* спеціалізованими часописами — 7 видань, з них 2 — медичних, 3 — бібліографічних, 1 — технічний і 1 — суспільствознавчий журнали. Ще одну групу проаналізованих видань становлять т. зв. «загальні» (літературно-публіцистичні, літературно-наукові і т. п. часописи, зі значною літературною частиною) — 8 журналів.

Щодо місця видання розглянутих часописів, то насамперед це еміграційні українські періодики, видані у ЧСР (Прага, Подебради) — 16, у Німеччині (Берлін, Данциг) та Австрії (Відень, Грац) — по 3, у Польщі (Варшава) та Канаді (Саскатун) — по 1; а також видання, друковані на етнічних українських землях: у радянській Україні (Харків, Київ) — 9, у Галичині (Львів) — 5, на Буковині (Чернівці) — 1 видання.

Отже, на сторінках «Студентського Вістника» опубліковано понад тридцять бібліографічних матеріалів, що містять як відомості про технічні характеристики часописів, так і цікавий аналіз їхнього змісту. З огляду на це досліджений масив публікацій є важливим джерелом інформації при вивченні української преси та укладанні її повної бібліографії.

Юрій Колісник

ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКА ПРЕСА УРСР ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті цілісно проаналізовано діяльність дитячо-юнацької преси УРСР. На багатьох зразках радянської дитячої періодики із залученням широкого історичного фактажу показано роль друкованого слова в ідеологічному вихованні юних громадян, прищепленні їм радянських суспільних вартостей.

Ключові слова: дитячо-юнацька преса, комуністична ідеологія, комунототалітаризм, радянська преса, політичний контроль, цензурний тиск, формування суспільної свідомості.

В статті цілостно проаналізована діяльність дитячо-юношескої преси УСРСР. На багатьох зразках радянської дитячої періодики з привертанням широкого історического фактажа показана роль друкованого слова в ідеологіческому вихованні юних громадян, привертання ім радянських суспільних цінностей.

Ключевые слова: дитячо-юношеская преса, комуністическая ідеологія, комунототалітаризм, радянська преса, політический контроль, цензурное давлення, формування суспільного свідомості.

In the article the activity of the baby-juvenile press of the Ukrainian SSR was deeply analyzed. Using a plenty of Soviet baby periodicals as well as historical facts the author showed the role of the printed words in upbringing young citizens and fostering the Soviet social values in them.

Key words: baby-juvenile press, communist ideology, communo-totalitarianism, Soviet press, political control, pressure of censorship, formation of public consciousness.

Формування суспільної свідомості в Україні є вкрай важливою проблемою сьогодення. Від її успішного розв'язання залежить ефективність сучасного державотворення. Дослідження ролі ЗМІ в радянському суспільстві, порівняння їх із сучасними сприяє удосконаленню форм і методів роботи новітньої журналістики, активізує пошук національних пріоритетів, допомагає позбуватися рудиментів комунототалітаризму. Досвід радянської журналістики не лише застерігає від повторення хибної практики інформування, а й змушує з усією відповідальністю творити український інформаційний простір. Актуальність теми обумовлюється також тим, що ґрунтовно радянська преса не вивчалася.

Тоталітарний режим як одержавлене суспільство не допускав у журналістиці (та в інших сферах) політичної самостійності, забороняв вихід за ідеологічні межі. Преса не лише формувала переконання мас, а й намагалася досягти гармонізації офіційної політики й «народних прагнень». Журналісти, як і партійні працівники, комсомол, піонерія, всебічно сприяли цьому.

Виховувати у дітей відданість партії заповідав Володимир Ленін. Ще 1920 р. він наголошував: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням у ній комуністичної моралі» [4, с. 358]. Його настанов бездоганно дотримувалися. Комуністичний світогляд активно прищеплювали і дорослим, і дітям. Неабияка

роль в ідейно-політичному вихованні відводилася дитячо-юнацьким ЗМІ, які закріплювали в суспільній свідомості певні цінності, норми, зразки поведінки, потрібні радянській системі. Дитячо-юнацькі журнали УСРР — УРСР перетворюються в ефективний інформаційний засіб формування комуністичного світогляду. Започатковані дитячі видання: «Червоні квіти» (1923 р.), «Жовтневі сходи» (1924 р.), «Більшовиченята» (1925 р.), «Жовтень» (1928 р.), «Піонерія» (1931 р.) «Барвінок» (1945 р.), «Малютко» (1960 р.) та інші успішно виконують визначені завдання. Панівний режим постійно приділяв увагу підвищенню ідейно-художнього рівня цієї періодики. Яскравий доказ тому — прийняття постанови «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (1969 р.), наслідком якої було зростання кількості друкованої продукції для дітей. Приміром, 1977 р. в СРСР для дітей видавали 41 журнал і 28 газет.

Заполітизованість цієї преси неоднакова: вона залежала від напрямку, конкретного часового проміжку та вікової групи, на яку розраховувалося видання. Тематичний спектр досить широкий — це не лише публікації про партію, її вождів, військові й трудові звитяги, а й матеріали, спрямовані на виховання чуйності, доброти, ввічливості, поваги до старших, любові до природи, працелюбності, старанності, охайності тощо. Однак непорушним залишався провідний напрям дитячо-юнацької преси УРСР — замовчування історичної правди й формування «нової радянської людини».

Журнали возвеличували Країну Рад, соціалістичний устрій (антипод буржуазному), виховували в молоді комуністичну свідомість, почуття оптимізму, самовідданість, готовність до боротьби з ворогами партії, держави тощо. Важливою складовою виховного процесу дитячо-юнацької періодики була пропаганда інтернаціоналізму, а також антирелігійні настанови.

Незважаючи на комуністичну заангажованість видань, навколо них об'єднувалися відомі українські літератори: Андрій Головка, Олесь Гончар, Олесь Донченко, Наталя Забіла, Юрій Збанацький, Оксана Іваненко, Олександр Копиленко, Микола Сингаївський, Михайло Стельмах, Богдан Чалий, а також художники: Анатолій Василенко, Вадим Вересюк, Яким Левич, Валентина Мельниченко, Олена Яблонська, Сергій Якутович та ін. Їхні твори виховували у дітей високі моральні якості — любов до праці й природи, повагу до старших, щедрість, старанність, кмітливість, охайність тощо.

Проілюструємо це на прикладах дитячої періодики. Наприклад «Малютко», наклад якого у кінці 70-х рр. сягнув рекордної кількості примірників для таких видань — 800 тисяч. У дев'ятому числі журналу за 1978 р. опубліковано кілька оповідок Льва Толстого, вірші про золоту осінь, оповідання Валентини Дуб «Квіти для мами», Василя Сухомлинського «Пшеничний колосок», уміщено вправи для розвитку уважності тощо. На перший погляд, ідеологічний антураж відсутній, однак на дев'ятій сторінці, в рубриці «Ігри наших друзів» (дітей світу), привертає увагу малюнок «зореносного» Кремля напередодні Олімпійських ігор 1980 р., а також текстівка редактора: «Олімпіада — це велике спортивне свято. За якийсь час воно розпочнеться у Москві. До столиці нашої Батьківщини з'їдуться з усього світу спортсмени». Як бачимо, ще з дошкільного віку у свідомість дітей закладаються підмінені поняття: центром нашої Батьківщини є не Київ, а столиця РРФСР — Москва.

Зміщення акцентів, домінування лексем *Росія, Москва, Красна площа* і т. д. помітні і в інших числах журналу. Наприклад, у першому числі за 1981 р. читаємо: «Москва — столиця... Москва — прадавня і завжди юна. У Москві високі світлі будинки й широкі проспекти. У Москві безліч фабрик і заводів, театрів і музеїв, бібліотек і стадіонів... А ще тут є Красна площа і Кремль із червоними зорями на високих вежах. А біля Кремля — Мавзолей Володимира Ілліча Леніна. У Кремлі працює наш уряд. А незабаром тут відбудеться з'їзд. На нього прибудуть делегати-комуністи. Вони поведуть розмову, як нашу країну зробити ще заможнішою, ще могутнішою і прекраснішою» (с. 3). Знову означуване слово *Москва* перебуває в асоціативному зв'язку зі столицею, наш уряд — із *Кремлем*, а відсутність у «Малютку» номінацій *Україна, Київ, Хрещатик, Верховна Рада* і т. д. слугує комплексу неповноцінності української нації. Як бачимо, слова гімну УРСР «*Живи, Україно, прекрасна і сильна, / в Радянськiм Союзi ти щастя знайшла. / Мiж рiвними рiвна, мiж вiльними вiльна...*», як і сама назва республіки, залишалися політичним декором. Любов до Вітчизни передбачала не відданість своєму народу, а служіння СРСР, партійно-радянським ідеалам. Їх активно прищеплював дітям журнал «Барвінок»: «Коли люди співають гімн, вони врочисто обіцяють любити радянську Батьківщину, бути вірними заповітам Леніна, працювати під керівництвом Комуністичної партії, щоб побудувати комунізм. А якщо ви не будете знати слів гімну, то не зможете разом з усіма дати таку обіцянку»

(1981. — Ч. 12. — С. 4). Ці та інші настанови журналу ЦК ЛКСМУ сприяли формуванню у молодому віці організованих, ідейно свідомих громадян, покірних системі.

Публікацій для національного виховання у дитячо-юнацьких виданнях часів «застою» практично немає (звернення до українських звичаїв, традицій тощо починається лише з середини 1988 р.). Цю нішу заповнюють партійно-ідеологічні матеріали. Журнал «Малятко», розрахований на найменших, також активно вкорінює у свідомості базові комуністичні поняття: *Володимир Ленін безмежно любив дітей; Ленін і його вірна дружина Н. Крупська — борці за щастя народу; Жовтнева революція об'єднала народи в СРСР — безмежний і непереможний; Ленінград — колыска революції; Смольний — революційний штаб; постріл «Аврори» — сигнал до скинення царя, розправи з панамі й капіталістами; Радянський Союз — нові домни, шахти, могутні ГЕС, що дають світло будинкам, заводам і фабрикам і т. д.* Журнальні ілюстрації яскраво доповнюють політичний зміст публікацій.

Наведемо ідеологічні висловлювання «Малятка» тих часів: *«Жовтень відкрив нам широку дорогу: лежить перед внуками сонячний шлях, дідами й батьками здобутий в боях»* (1982. — Ч. 11. — С. 3); *«Ленінград називають колыскою революції. Тут під проводом Леніна почалося грізне Жовтнєве повстання робітників і селян»* (1979. — Ч. 11. — С. 1); *«У лютому 1917 року робітники разом із солдатами — тоді війна була — прогнали царя, а потім, 7 листопада 1917 року, прогнали й поміщиків та капіталістів. Забрали в них землю, а потім заводи, фабрики й почали давати всьому свій лад»* (1980. — Ч. 1. — С. 4); *«Наша Батьківщина — Радянський Союз — велика країна. На географічній карті вона схожа на птаха, що широко розпростер крила. Одне крило дістає Тихого океану, друге сягає Балтійського моря. [...] У нашому Союзі аж п'ятнадцять республік...»* (1986. — Ч. 10. — С. 1); *«Земля велика дуже, / Але ніде, ніде, / Не ставлять так багато / Будинків для людей, / Ніде так не зростають / Нові міста ясні, / Як у радянській нашій / Чудесній стороні!»* (1982. — Ч. 8. — С. 4).

Дитячо-юнацькі журнали УРСР постійно опікувалися вихованням багатьох людських чеснот, адаптованих до потреб режиму. Зокрема «політичну свідомість: здатність перейматися ідеями партії. Громадянську активність: готовність утілювати ці ідеї в життя. Відповідальність за стан суспільства й непримиренність до недоліків (особливо капіталістичних). Високу мораль: побутову добропорядність плюс дотримання

безумовного пріоритету «суспільного» перед «особистим». [...] І головне: безмежну відданість вождю і вчителю» [2, с. 73].

Не відставав в агітації та пропаганді й журнал «Піонерія». Приміром, у рубриці «Тобі, активісте» (1985. — Ч. 10) подаються настанови піонерським організаціям: провести до 68-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції тиждень революційної слави. З цієї нагоди «проведіть піонерську лінійку «Йдемо дорогою Леніна, дорогою Жовтня». Запросіть на урочисті збори загонів ветеранів партії, комсомолу... Допоможіть провести ранки жовтенят, організуйте свято червоної зірочки. Проведіть трудові десанти. Покладіть квіти до пам'ятників В. І. Леніну та його соратникам» [7].

На сторінках дитячо-юнацької преси яскраво простежується поділ на *прогресивних діячів* (ленінці, інтернаціоналісти, носії миру) і *ворогів* (капіталісти, експлуататори, розпальвачі війни), втягування молоді в класову боротьбу. Таке протиставлення характерне не лише для «Малютка», «Барвінку», «Піонерії», а й для газетних видань «Зірка», «Юний ленінець». Досить показовий у цьому плані журнал «Барвінок», хоча і в ньому гострота антагонізмів змінюється залежно від особливостей історичного періоду. Проаналізуємо його кілька чисел різних років.

Приміром, восьме число «Барвінку» за 1957 р. (хрущовська доба) починається публікацією на військово-патріотичну тему «Бойова шапка» (с. 1—4). Автор Лука Ляшенко розповідає читачам про допомогу хлопчика Якіма Лебеда Червоній армії в боротьбі з Врангелем. Автор змальовує сміливість дитлаха, його кмітливість, наполегливість, уміння зорієнтуватися у критичній ситуації й на цьому прикладі вчить інших долати труднощі. «Кукурудзиння хльостало його по обличчю, плуталось у ногах, шореткі стовбури соняхів чіплялись за одіж, боляче дряпали руки й щоки. Яким спотикався, падав, підхоплювався і знов біг...», однак герой твору не лише допоміг пораненому червоноармійцю, а й зумів передати у штаб важливу інформацію. Окрім згаданого, політично забарвлених матеріалів у журналі немає. На наступних сторінках опубліковано поетичні твори Михайла Стельмаха й Віктора Кочевського про природу, віршовані загадки Миколи Лисича й Павла Глазового, оповідання Юрія Збанацького «Дятлова сімейка». Вони виховують душевну теплоту, любов до природи.

Журнал «Барвінок» брежневського періоду тотально заідеологізований. Проаналізуємо для прикладу шосте число за 1979 р. Угорі на титульній сторінці видання вказано: «Журнал ЦК ЛКСМУ та Респуб-

ліканської ради Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна для школярів молодших класів». Нижче подано ілюстрацію — піонери у формі на святковій лінійці. Перша сторінка «Барвінку» розпочинається рубрикою «За листком календаря», приуроченою до 60-річчя комсомолу України. Друга сторінка логічно доповнює попередню віршем Петра Осадчука «Ми — завтра в лавах комсомолу». Виховний ідеал автора впливає з поетичних рядків: *«Сьогодні ходимо до школи, / Живем з піснями голосистими... / А завтра в лавах комсомолу / Нам виростати комуністами»*. Третю—п'яту шпальти присвячено військово-патріотичному вихованню. Зокрема, розповідається про участь підлітків у партизанській боротьбі під час Великої вітчизняної війни. На шостій сторінці «Барвінку» подано текст пісні про завзятого бійця з контрреволюцією Павла Корчагіна.

Окремої уваги заслуговує публікація Олександра Єфімова «Клас пише листа...». Мовиться про написання учнями 1-А класу листа... президенту Сполучених Штатів Америки. Автор веде оповідь від імені учнів школи, мабуть, не випадково, адже в радянських ЗМІ склалася своєрідна традиція подавати матеріали з глибинки, від народу, не цікавлячись його ставленням до тих чи інших подій і явищ. Ініціювало написання т. зв. «листа», мовляв, враження школярів від почутого на політінформації. Зокрема, про проклятух капіталістів, які змушують малюків «багато працювати, а грошей їм за це платять дуже мало», і про створення американцями нейтронної бомби. Нижче наводиться текст «листа»: «Президенту США. Ви кажете, що ви за мир. А самі! Усі трудові люди за мир. І ми, радянські учні, проти нейтронної бомби! Геть її! Геть! Краще ці гроші віддайте безробітним і дітям бідняків» [3, с. 8]. Чи міг Олежик із 1-А написати такого листа? Хтозна. Однак журнали того періоду, суголосно з пресою для дорослих, сіяли міжнародну ворожнечу. Чимало з них тенденційно зображували страхітливих імперіалістів з пазурами-ракетами замість нігтів. Чим більше очорнення, тим дівіше виховання ненависті у дітей.

Не знаючи правди про життя в інших країнах через глушіння «Голосу Америки», «Бі-Бі-Сі», «Вільної Європи», інших закордонних радіостанцій, а також недостатнє висвітлення його офіційними ЗМІ, у молодого покоління виникав природний потяг дізнатися, як живуть на Заході. Інформаційну потребу в цій сфері намагалася «задовольнити» преса, зокрема дитяча. Про капіталістичний світ розповідалося у різко негативному дусі. Про це свідчить, наприклад, стаття «Барвінку» «Гам,

за океаном...» (1979. — Ч. 6. — С. 13—14). Автор Ганна Васильєва подає широку картину життя зненавиджених буржуа: «...Ми дійшли до Рокфеллер-центру, де відкритий каток, кафе, ресторани. Кругом снували гарно вбрані люди, безтурботні й веселі...

Пройшовши кілька кварталів, звернули за ріг. І одразу потрапили наче в інший світ. Закіптюжені, напівзруйновані будинки, бруд, сміття. Байдужі, втомлені обличчя стрічних. Сумні очі дітлахів, що гралися на тротуарах біля урн. Притулившись до обідраних дверей будинку, сиділа сива бабуса, коло неї маленький музика... Він грав якусь тужливу пісню... Дітей оточує жорстокий світ. Дома їх карають, доведені до відчаю безробіттям, нестатками, батьки, у школі б'ють вчителі. [...] Близько трьох мільйонів дітей в Америці не вчать. Діти працюють цілий день, розвозячи продукти, заправляючи на автоколонках баки з бензином, миючи машини. Працюють надсилу, побоюючись, що їх виженуть. [...] У жорсткому байдужому світі зростають хлопчики й дівчатка, позбавлені дитинства» [1, с. 14]. Тавруючи капіталізм, автор протиставляє йому світле, радісне радянське життя. Через відсутність альтернативної інформації, юним читачам залишалося лише вірити...

Як бачимо з публікації, журнал «Барвінок» укотре вдається до маніпулювання свідомістю. Справді, радянська молодь не переживала, що виженуть з роботи, адже робочих місць вистачало. Продуктивність такої праці, звичайно, була невисокою. «Борючись» із безробіттям, адміністрації штучно збільшували кількість робочих місць. «Безкоштовні» освіта й охорона здоров'я були зовнішньою декорацією — кошти на їхнє утримання насправді відраховувалися із заробленого.

Про капіталістичний устрій молодь не мала жодних уявлень. Через інформаційну блокаду вона не знала, що західний фахівець, використовуючи новітні технології, виконує такий обсяг робіт, як у СРСР ціла бригада. Відповідно й зарплату отримує більшу. Красти (згадаймо народне: «Україна — рідна мати: не вкрадеш — не будеш мати») в «загниваючому капіталізмі» не має сенсу — зарплати сповна вистачає, щоб оплатити за навчання, лікування, побутові послуги, закордонну мандрівку тощо.

Український публіцист Іван Дзюба зазначає, що в маніпулюванні суспільною свідомістю значну роль відігравала ізолюваність від реального світу. Про свою країну наші громадяни чули лише позитив, а про капіталістичний світ — лише критику, виразну і переконливу. В умовах відмежованості від світової цивілізації радянська людина одержувала

готові враження про світ, відчувала причетність до всього й відповідальність за все. І. Дзюба говорить, що «вона була ладна кидатися на захист негрів Америки, шахтарів Англії, республіканців Іспанії. Їй боліла людська кривда скрізь, тільки своїє не помічала. Це було найвище досягнення більшовицького мистецтва маніпулювання суспільною свідомістю: екстраполяція соціального критицизму назовні. Невтолену потребу справедливості й благородні альтруїстичні, солідаристичні почуття вміло переводилися на «ворожі об'єкти» [2, с. 74—75]. Усе це іменувалося радянським інтернаціоналізмом і доносилося дітям.

Третій період дитячо-юнацької преси УРСР тісно пов'язаний зі спробою М. Горбачова модернізувати радянську систему. В умовах гласності журнали переорієнтовуються на українські національні цінності. Наприклад, титульна сторінка першого числа «Барвінку» за 1989 р. містить не фотографію піонерських активістів, а світліну вертепного дійства. Однак на першій сторінці ще подається традиційна рубрика «Клуб жовтенят». У цьому числі видання «уживаються» між собою привітання з Різдвяними святами й заклик «21 січня відзначити День пам'яті Володимира Ілліча Леніна». На дванадцятій сторінці журналу започатковується оригінальна рубрика «Сторінки історії: Київська Русь — перша держава наших предків». Вона починається незвичним для дитячої преси УРСР редакційним зверненням: «Дорогі друзі! Багатох із вас, безперечно, цікавить, як жили наші предки, що відбувалося на Україні в давнину. Тож запрошуємо вас у подорож нашими історичними сторінками, які з'являтимуться в «Барвінку» [6, с. 12]. На останніх сторінках (с. 22—23) видання подає український дитячий фольклор, записаний юними читачами журналу від своїх дідусів і бабусь. Опубліковано народні пісні з Івано-Франківщини: «Скажи мені, соловію», «Ой на горі жито, жито» і «Косарі». Звичайно, навернення до української історії та культури стало переломною віхою у дитячо-юнацькій періодиці УРСР.

Перебудовні часи дали змогу «Малютку», «Барвінку», «Піонерії» популяризувати творчість українських класиків, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Марійки Підгірянки. Цей історичний проміжок позначений також активізацією боротьби за статус української мови, що знайшло своє відображення у досліджуваній пресі. У рубриці «Слово на дорогу» (Піонерія. — 1988. — Ч. 8) побачили світ животрепетні рядки поезії Івана Малковича: «...ти, дитино, покликана захищати своїми долоньками крихітну свічку букви «ї»,

а також, витягнувшись на пальчиках, оберігати місячний серпик букви «є», що зрізаний з неба разом із ниточкою. Бо кажуть, дитино, що мова наша — солов'їна. [...] Але зтям собі, що колись можуть настати і такі часи, коли нашої мови не буде пам'ятати навіть найменший соловейко. Тому не можна покладатися тільки на солов'їв, дитино» [5].

Сплеск духовно-культурного відродження, актуалізація національної проблематики, духовний голод на українське слово, що яскраво проявилися в умовах *хрущовської відлиги* й *горбачовської перебудови* є не лише свідченням ущемленості України в умовах комунототалітаризму, а й наслідком його антигуманної практики. Упродовж всієї радянської історії значну роль в асиміляції, денационалізації, русифікації українського народу відводилося ЗМІ. Часто залишаючи осторонь розмаїтість життя, майже не реагуючи на нього, дитячо-юнацька й інша преса впродовж років намагалася довести, що партійна ідеологія — рушій прогресу, комунізму, самовіддано служить народу. Яке це було «служіння» — показав час.

Партійно-радянська пропаганда, заповнюючи інформаційний простір, діяла безвідмовно, охоплюючи всіх. Популяризуючи компартійні рішення, преса, радіо, телебачення виступали важливим чинником маніпулювання свідомістю. Цінність ЗМІ визначалася не так їхнім художньо-естетичним, інформативним рівнем, як відповідністю панівній ідеології. Ідеологічно-виховна практика дитячо-юнацьких видань була важливою складовою партійної роботи.

1. *Васильєва Г.* Там, за океаном... / Ганна Васильєва // Барвінок. — 1979. — Ч. 6. — С. 13—14.
2. *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років зі Сталінім. П'ятдесят років без Сталіна / Іван Дзюба. — К. : Криниця, 2003. — 144 с.
3. *Єфімов О.* Клас пише листа... / Олександр Єфімов // Барвінок. — 1979. — Ч. 6. — С. 7—8.
4. *Ленін В. І.* Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської комуністичної спілки молоді 2 жовтня 1920 р.) / В. І. Ленін // Ленін В. І. Вибрані твори : у 3 т. — К. : Політвидав України, 1983. — Т. 3. — С. 352—365.
5. *Малкович І.* Свічечка букви «ї» / Іван Малкович // Піонерія. — 1988. — Ч. 8. — С. 1.
6. Сторінки історії: Київська Русь — перша держава наших предків // Барвінок. — 1989. — Ч. 1. — С. 12—13.
7. Тобі, активісте : листопадовий календар // Піонерія. — 1985. — Ч. 10. — С. 3.